

ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ ՆՈՎՆԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Այնքան հայոց արյուն գնաց՝ արյուն մանկանց ու կտրիճի,
Որ քիչ մնաց մանուշակն էլ դաշտում փոխվեր ալ կակաջի.
Մանուշակներն այն օրվանից թաքնվում են թփերի տակ,
Կարծում են թե լուսնի մահիկն էլի թուրն է հայոց դահճի:

Ն. Շիրազ

1.

Խորհրդային ժամանակների առաջին բանաստեղծը, որ Չարենցից հետո նպատակա-
սլացորեն արժարժել է հայոց Մեծ եղեռնի թեման եւ գեղարվեստական հզոր պարկերներով
կարողացել է հասկանալի դարձնել հայ մարդու հոգուն ու մտքին, անկասկած Նովհաննես
Շիրազն է: Նա հայ դասական բանաստեղծության ավանդներով սնված բնաբուխ մեծ բա-
նաստեղծ էր: Բնություն, սեր, հայրենիք, ժողովուրդ, մայր, հայր, ընկեր, համամարդկային
խոհ. ավանդական քնարերգական այս թեմաները «ոչ քնարական» ժամանակներում նա
արժարժեց նոր մոտեցումով՝ գեղարվեստական պարկերի մեջ ներառելով ժամանակին
ու խորհրդային պարպադրանքներին անհարիր հանդուգն հարցադրումներ, ստեղծագոր-
ծելով ավելի քան կես դար՝ նա դարձավ հայության մեծ ողբերգության, նրա համազգա-
յին իղձերի ու ձգտումների արտահայտիչը: Եւ քանի որ նման հանդգնությունն անպարիժ
չէր մնում՝ Չարենցի, Բակունցի, Մահարու, Զ. Եսայանի, Վ. Թորոպենցի եւ ստալինյան
դարաշրջանի բռնարարքներին զոհ դարձած բազմաթիվ ազնիվ մտավորականների օրի-
նակով, ապա սկզբնական շրջանում պետք էր հայրնաբերել ու կիրառել զգացմունքների
ու գաղափարների արտահայտման համեմատաբար «անվտանգ» եղանակներ ու միջոցներ
եւ գործել ժամանակի արձագանքին համապատասխան: Սակայն դա քիչ է խանգարել, որ
հայության հանդեպ թույլ տրված պարմական անարդարության դեմ Նովհ. Շիրազի ազ-
նիվ բանաստեղծական ընդվզումն ունենար զարգացման բնական ու հետաքրքիր ընթացք՝
մեղմ արտահայտչաձևերից հասնելով մինչեւ գրական բացահայտ ընդդիմության եւ բուռն
ու հախուռն ռոմանտիկական ընդվզման, որը նրա՝ որպես քաղաքացի քնարերգու բանա-
ստեղծի բուն տարերքն էր: Միլիոնավոր զոհերի ու կորցրած հայրենիքի ողբերգության խոր
զգացողությամբ, լավագույն ապագայի բուռն մղումով, ազգային երազանքների եւ հույ-
սերի իրականացման տեսլականով նա խորհրդային պետական գաղափարախոսության
պայմաններում հանդգնեց մաքառել հանուն հայության ազգային ինքնաճանաչման, նրա
ուրնահարված իրավունքների ու արժանապատվության վերականգնման, կարողացավ
կազմակերպել ու նպատակամղել հայ սերունդների հոգեբանությունը, մտածողությունն ու
մարդկային նկարագիրը:

Առաջին հանդուգն լուրջ քայլը նա իրագործեց 1935 թ.՝ «Գարնանամուտից» անմիջապես հետո՝ Գ. Սրվանձարյանցի «Գրոց ու Բրոց» գրքում բերված ժողովրդական ավանդազրույցի հիման վրա գրելով եւ նույն տարում հրատարակելով «Սիամանթո եւ Խաջեզարե» պոեմի առաջին տարբերակը։ Սա, անշուշտ, պայմանավորված էր նախ՝ Ն. Շիրազի բանաստեղծական մրաժողության՝ դեպի ժողովրդական քնարերգություն հակվածությամբ եւ 30-ական թթ. ոչ քնարական մթնոլորտին ու ճառային, «տեխնիցիստական» բանաստեղծությանը հակադրվելու բացահայտ միտումով։ Սա մեքենաներից, բեպոնից, պողպատից ու անիվից դեպի մարդը վերադարձի, նրա հույզերն ու զգացմունքները պարկերելու՝ դեռ «Էպիկական լուսաբացից» եկող չարենցյան պարզամախոսության շիրազյան բանաձեւն էր. ուղենիշ՝ իր եւ բանաստեղծական նոր սերնդի համար։

Երկրորդ՝ այդ ավանդազրույցի դիպաշարը հնարավորություն էր տալիս պոեմի՝ բուռն սեր ապրող հերոսների ներաշխարհի բացահայտման ու նրանց՝ կործանիչ ողբերգության մղող գործողության միջավայրի պարկերում արծարծելու թշնամու կողմից բռնազավթված Վասպուրական աշխարհի ու նրա հետ միասին ողջ պարմական հարենիքի՝ Արեւմտյան Նայաստանի թեման (Սիփան սարը, Ծովասարը՝ Մասիսի պես դյութական, Վանա ծովի ափին զարկված վրաններն են հայկական)՝ հիշեցնելով Եղեռնից մազապուրծ, իրենց հարազատներին կորցրած, հայրենի բնօրրանը հարկադիր բռնությամբ լքած, փուն-փեղ կորցրած, աշխարհով մեկ ցրված ու սփյուռք դարձած արեւմտահայ գաղթականության, ինչպես նաեւ հայության նոր սերունդների գիտակցության մեջ ամրակայելով պարմական հայրենիքի հիշողությունն ու փայփայելով այն վերադարձնելու հույսը։

Կար եւ երրորդ խնդիրը։ Նայանի է, որ միլիոնավոր հայերի հետ 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհ դարձած բանաստեղծ Արոմ Յարճանյան–Սիամանթոն, որ նախապես իրեն Արոմ Միրզա էր կոչում, նույն այդ ավանդազրույցի՝ Սիփան սարի հայ հովիվ Սիամանթոյից է վերցրել իր գրական անունը, որը նույնպես անմիջական առնչություն ուներ Եղեռնի իրողության հետ։ Նիմա՝ նորագույն ժամանակներում արգելված, մոռացության դաքնապարտված Սիամանթոյի եւ նրա հետ միասին Մեծ եղեռնի զոհեր Գր. Զոհրապի, Դ. Վարուժանի, Ռ. Սեւակի եւ ուրիշների անունները հաճախ էին հոլովվում Ն. Շիրազի պոեմի հերոսի շնորհիվ։

Նախնական տարբերակով 1000 տողանոց այդ պոեմը հետագա տասնամյակներում մի քանի լրամշակումներով ընդարձակվել է՝ ծավալվելով ներմուծված նպատակային երգ-բանաստեղծությունների («Մնաք բարով, իմ հայր Սիփան», «Նիմա ո՞վ է ձեզ համբուրում» եւ այլն) եւ հեղինակային խոսքի նույնքան նպատակային խորացում – խորացումների շնորհիվ¹։

Արդեն 1938 թ. նա պոեմում հավելել էր Սիամանթոյի հրաժեշտի երգը.

Մնաք բարով, իմ հայր Սիփան
Եւ դու՝ իմ մայր Վանա ծով,
Ուր էլ լինեմ՝ ձեզ հավիտյան
Չեմ մոռանա իմ լացով...
Մնաք բարով եւ դու, իմ սեր,
Բայց թող հայրդ իմանա՝
Ինչ էլ լինի ես կգամ դեռ,-

Քաջն անմուրազ չի մնա...²

1 Այլ առիթով դա ցույց կտանք՝ երկի ստեղծագործական պատմությունը ներկայացնելով։

2 Տողում ընդգծված **քաջ** բառն էլ հետագայում փոխվել է, դարձել **Չայն անմուրազ չի մնա** - Ս. Ս.։

Նամենապաքար «անվրանգ» մյուս միջոցը այլաբանությունն էր, որի փարափեսականներից մեկը՝ մեքաֆոր-փոխաբերությամբ, բանաստեղծը հարկադրված էր հաճախակի գործածել: 1930-ական թթ. «խոսքի ազատության» խորհրդային պայմաններում, երբ արգելվեցին հայ դասական ու Եղեռնի նահապետական գրողների ստեղծագործությունները, եւ գնդակահարվեցին, բանարկվեցին կամ արքայազնվեցին վերջ հիշված՝ ազգային ոսկոր ու մրաժողություն ունեցող գրողները, իրենց խուզարկու հայացքներով պարափառ կանգնած էին Չարենցի ու Բակունցի թշնամիներն ու ժամանակի ազնիվ մարդկանց դեմ առանձնահատուկ չարությամբ փրամադրված մարտնչող սեւ ասպետները՝ պետականորեն հովանավորվող, պետությանը «հավատարիմ» գրողի ու քննադատի հանգամանքով, որոնց աջալրջությունից չէր վրիպում ոչինչ: Այս պարափառով էլ որեւէ գրողի ամեն հանդուգն խոսք պիտի ուղեկցվեր խորհրդային կարգերին, Լենինին ու մանավանդ Ստալինին ուղղված պարափառ փառաբանական ձոներգերով ու հավատարմության երդումներով, առանց որոնց ազգային ու հոգեւոր որեւէ խնդրի վերհուշն անգամ պիտի դարապարտվեր որպես նացիոնալիզմ-ազգայնամոլության արափառություն՝ անկանխատեսելի եւ վրանգավոր հետեւանքներով, հալածանքների պիտի ենթարկվեին մրավորականները, գրողները, հայ առաքելական եկեղեցին ու հոգեւոր գործիչները, ժամանակի քանոնով ու կարկինով գծված շրջանակներից դուրս նայել փորձող բոլոր ազնիվ մարդիկ:

Մյուս բանաստեղծների համեմատությամբ՝ դասական ավանդներով սնված ռոմանտիկ խառնվածքով Նովի. Շիրազը մի էական առավելություն ուներ. նա իր հույսն էր փարփողում, միամիտ հավատով կարծում էր, թե այնքա՜ն է արդարամիտ «ժողովուրդների հայր» հորջորջված «պողպատե առաջնորդը», որ ցանկության դեպքում կարող է լուծել մինչեւ անգամ հայկական հարցը՝ վերադարձնելով իր իսկ ձեռքով Թուրքիային ու Ադրբեջանին նվիրաբերած Արեւմտյան Նայաստանը, Արցախն ու Նախիջեւանը: Չարենցյան սերնդի եւ մյուս գրողների ու մրավորականների գլխապումից հետո աշխուժացած, գրական շնորհքից հիմնականում զուրկ, սիրողական մակարդակից մազաչափ անգամ չբարձրացող կույր կամ կիսակույր եւ կիսագրագետ աշուղների, այսպես կոչված բանվոր գրողների ինքնանպատակ ու շինծու ձոներգերում անկարելի է տեսնել ազգային խնդրի, հայության ողբերգության կամ ազգային երազանքի որեւէ արափառություն: Քիչ չեն նաեւ Ստալինին նվիրված շիրազյան ձոներգերը, սակայն սրանք նախ առանձնանում են արվեստով. բոլոր դեպքերում հզոր փաղանդով օժտված անհատականության պարկերավոր խոսք էին. սրանց մեջ գրեթե միշտ քաղաքացիական արիությամբ ընդգծվում էր անչափ կարեւոր մի գաղափար, որ բացակայում էր մյուսների համաբնույթ ձոներգերում.

Դու հայրենիք փվիր հային, որ դրախտ է աչքիս թվում,

Դու չես թողնի՝ մեր Արարար սարն էլ պանդուխտ մնա հեռվում...

Մի հետաքրքիր օրինաչափություն եւս: Այն գաղափարները, որ Ն. Շիրազը 30 - ական թթ. եւ 1940 թ. հրապարակած «Երգ Նայաստանի» գրքի որոշ բանաստեղծություններում նախապես արափառել էր կիսաշուկ, այլաբանությամբ շղարշված կամ հնարագետի խնամքով թաքցրած, հետագա վերամշակումներում դարձրել է բացահայտ, թեւեւ այդ վերամշակումներից ոչ միշտ են շահել նախաստեղծ բանաստեղծությունները:

2.

Նայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Ն. Շիրազի գեղարվեստական մրաժողոթյան բարձրաթոփ հասունության համար ստեղծվեցին որոշ նպաստավոր պայմաններ. համընդհանուր վրանգի պայմաններում պետականորեն թույլատրվել էր, որ ֆաշիզմի դեմ համախումբ պայքարի ելած խորհրդային ժողովուրդները վերհիշեն իրենց պատմական անցյալն ու մանավանդ օտար նվաճողների դեմ հայրենիքի պաշտպանության համար մղված հերոսական պայքարի՝ նոր ժամանակների համար ոգետրիչ հայրենասիրական դրվագները. դա ավելի կարիացներ խորհրդային տարբեր ժողովուրդների զինվորներին եւ նրանց կմղեր իրական սխրանքների հանուն խորհրդային միասնական հայրենիքի: Իսկ պատերազմի ճակարկներում հերոսաբար կռվող շուրջ 600 000 հայ մարտիկներին, որոնցից մոտ 400 000-ը չվերադարձան, հավատացնում էին, թե Բեռլինի գրավումից հետո ազատագրվելու են Վանը եւ ողջ Արեւմտյան Նայաստանը:

Նարաբերական այս ազատությունը խելամիտ օգտագործեցին հայ գրողները եւ ստեղծեցին պատմահայրենասիրական թեմայով լավագույն երկեր: Խորհրդային ժամանակներին բնորոշ ուրիշ՝ «անցյալի իդեալականացման» վրանգի պայմաններում Դ. Դեմիրճյանին չէր արտոնվելու գրել «Վարդանանքը», Ն. Զարյանին՝ «Արա Գեղեցիկը», Ն. Շիրազին՝ «Տիգրան Մեծի վիշտը եւ հավերժությունը», Սյր. Զորյանը չէր կարող հրատարակել 1939-ին գրած «Պապ թագավորը», չէին վերահրատարակվելու արգելված «Սամվելն» ու «Գեորգ Մարգալեպունին» եւ այլն: Բայց այդ հարաբերական ազատությունը հնարավորություն տվեց նաեւ, որ արդեն 1941 թվականից, իմանալով Բաբի Յար կոչված տեղավայրում գերմանացիների կողմից անդունդը նետված տասնյակ հազարներով խորհրդային բաղաբացիների՝ կանանց, երեխաների, ծերերի ողբերգությունը, Ն. Շիրազն սկսի գրել եւ մինչեւ իր կյանքի վերջը (14. 03. 1984) տպագրված չտեսնել իր կյանքի գլխավոր գիրքը՝ հայոց եղեռնապատմի ողջ գրականության ամենանշանակալից երկերից մեկը՝ «Հայոց դանթեականը» պոեմը³: Այսինքն՝ բոլորի պես Ն. Շիրազն էլ հնարավորություն ստացավ բարձրաձայն խոսելու հեռավոր ու մոտիկ անցյալի ողբերգական ու հերոսական իրադարձությունների մասին, սակայն նա կենտրոնացավ հայ իրականության վրա եւ պատկերեց հայոց Եղեռնը:

Բնականաբար, հենց այդ օրերին պիտի առաջ մղվեին, առանձնակի արժեք ձեռք բերին հայրենիքի եւ հայրենասիրության գաղափարները: Խորհրդային հայրենիքի գաղափարին զուգահեռվում էր նաեւ հայության կորուսյալ հայրենիքի եւ մեր ժողովրդի կրած ծանրագույն ողբերգության՝ Մեծ եղեռնի, ինչպես նաեւ Սփյուռքի հայության ճակատագրի խնդիրը, որին Ն. Շիրազը մոտենում էր ամենասուր բանաստեղծական զգացողությամբ: Ինքը ծնվել էր Մեծ եղեռնի օրերին, վեց տարեկանում կորցրել էր հորը, որին սպանել էին 1920 թ. Գյումրի ներխուժած թուրքերը, ինքն իր սերնդակիցների հետ միասին ճաշակել էր որբութ-

3 Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս մեր «Պատմական հիշողության ճիշդ» (Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեականը» պոեմը, «Գրական հանգրվաններ», գիրք Բ, Եր., 2007), եւ «Դանթեականի երկու ընթերցում. Զարենց – Շիրազ» («Զարենցյան ընթերցումներ», գիրք 8, Եր., 2008) ուսումնասիրությունները:

յան ու անապաստան մանկության բոլոր դառնությունները, որ նույն Եղեռնի ողբերգական հետևանքն էին՝ մարդկային հոգեբանության վրա թողած անջնջելի դրոշմով: Ահա 1942 թ. գրված մի բանաստեղծություն.

Մորս աչքերն են լացել
Կոտորածներն հայկական,
Նեպքը սրտում մնացել՝
Կաթն է եղծել մայրական:

Այդ վշտից եմ դեռ գունաւոր
Ու նրանից, որ կարծես
Մորս կրծքից ոչ թե կաթ,
Այլ արցունք եմ ծծել ես...

Այդ վշտի մեջ էր թրծվել ապագա բանաստեղծը, անձամբ զգացել ու շուրջը տեսել էր հետեղեռնյան սերնդի կրած տառապանքները, որոնք իրենց կնիքն էին դրել նրա հետագա ողջ կյանքի վրա: Վաղ մանկությունից էր նա հասկացել հայ-թուրքական հարաբերությունների բուն էությունը, տեսել հայրենագուրկ հայ գաղթականներին, լսել նրանց պատումները՝ սահմանից այն կողմ թողած ծննդավայրի, բռնազավթված ամբողջ հայրենիքի մասին:

Արդեն նա «Միամանթո եւ Խաչեզարե» պոեմով ուներ հայրենիքը պատմաաշխարհագրական տեղանուն - խորհրդանիշներով մարմնավորելու փորձը, որի համար էլ քիչ կշտամբանքների չի արժանացել: Այժմ՝ առանձնահատուկ սրված քաղաքական պայմաններում պատմական հիշողությունը ձեռք էր բերել առանձնակի արդիական արժեք, պատերազմի եւ միլիոնավոր զոհերի ողբերգությունը համադրվում էր հայության մութիկ անցյալի ծանրագույն ողբերգությանը: Ուստի Ն. Շիրազի հիշյալ պոեմում եւ բանաստեղծություններում ներկան ու անցյալը պիտի կամրջվեին ու զուգադրվեին, պատերազմի միլիոնավոր զոհերին պիտի միանար նաեւ Եղեռնի զոհերի կսկիծը, վրանգի մեջ հայտնված խորհրդային միացյալ հայրենիքին պիտի համադրվեր հայոց բռնազավթված հայրենիքը, եւ հայոց Մեծ եղեռնի հիշողությունը պիտի դառնար արդիական սուր հնչողություն ունեցող փարոզունակ գեղարվեստական պատկեր՝

Թող անցյալ վերքը դասագիրք դառնա
Մանուկ ներկայի սեղանի վրա

շիրազյան բանաձեւի փրամաբանությամբ: «Բանաստեղծի ձայնը» (1942) ժողովածուի բանաստեղծություններն արդեն ունեն այդ համադրական պատկերները: Սրանց մեջ թեւեւ ուղղակիորեն չեն մաքրանշվում, սակայն հստակորեն նկարվում են Եղեռնի հետևանքների ընդգծումները: Նայրենիքի գիտակցությունը Ն. Շիրազի համար չի ենթադրում միմիայն Խորհրդային Նայաստանի՝ մեզ պարտադրված սահմաններ. այն «մեր հայրենիք» հասկացության՝ Ն. Շիրազի ժամանակակիցներից միանգամայն փարբեր ըմբռնում էր բերում: Ահա ինչու «Ո՛րն է, բաբո՛, մեր հայրենիք» բանաստեղծությունը մի ուրույն կոթող է՝ հայ սերունդներին ու աշխարհին հայ մարդու հայրենիքի մասին լիակատար պատկերացում տալու իմաստով:

Եղեռնի հետեւանքով է հայության հայրենիքը մասնավորել ու չարի ձեռքով նվիրաբերվել արյունոտ թշնամուն: Մինչդեռ հայի պարմական հիշողության ու արդիական գիտակցության մեջ այն դեռեւս ամբողջական է՝ «հավքերն՝ աշուղ, ջրերը՝ սագ» Արագածի, «մազերն արձակ ու գեղանի, նստած հարսի» նմանվող Սեւանի, «աշխարհի թագ, քանց թագավոր ճերմակ Մասիսի», Արաքսի ու Տղմուրի ափերին մեր պապերի «մամռոտ ու մութ» գերեզմանների տեսքով: Եւ կարելորն այն է, որ բանաստեղծը համարձակ արտահայտում է ժողովուրդների եղբայրության ուժով հայության հայրենիքի միասնականացման գաղափարը՝ հարկապես ընդգծելով, թե ո՞րն է հայության հայրենիքը, եւ ո՞րն է այդ հայրենիքի միավորման ու ամբողջացման հույսը:

1942-ին, գրեթե նույն ներշնչանքով ու գեղարվեստական միջոցներով է գրվել նաեւ «Երկու Նաիրի» բանաստեղծությունը, որն ունի «Նայոց համայնապատկերը» ենթախորագիրը եւ լույս է տեսել 1981 թ.:

Դիմառնությունը՝ բնության երեւոյթների եւ առարկաների անձնավորումը, դեռ միջնադարից եկող պարկերավորման միջոց է: Ներսէս Շնորհալու կիրառած այդ հնարանքը հաճախ են գործածել հետագա բանաստեղծները՝ Աբովյանը, Ալիշանը, Պարկանյանը, Թումանյանը, Սիամանթոն, Չարենցը: Ն. Շիրազի բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք Նայոց աշխարհի բոլոր շղթայված լեռնագագաթների՝ բանաձեւի արժեք ունեցող նպատակադրված անձնավորում՝ հզոր գեղարվեստական ընդհանրացումներով:

Նայաստանի ամեն մի լեռ
Մի քարացած հայ է անմեռ:

Բայց անձնավորված ամեն լեռ ունի իրեն բնորոշ պարկերավորում. այսպես՝ Առնոս լեռը հովիվ է քաջ՝ Բլուրների հոտն իր առաջ, Աջքն աղոթող՝ ծովն է Վանա՝ Նարեկացին սարն է Սասնա, Վարագա լեռն արծվի պես՝ քարացել է՝ Նայրիկն է, տե՛ս, Արարատը՝ Նայկն է վիմած՝ Երեւանվող հույսի դիմաց, Վար կնայե մեկ Երեւան, Նազար ու մեկ՝ դեպ Մուշ ու Վան... Նանգած հրաբուխ են անձնավորված այս լեռները, որ ծխում ու լռության մեջ ելք են փնտրում:

Այրվում, նայում Արարատին՝
Նուր են ուզում ժայթքել չորս դին
Անդ շղթայված լեռներս վեհ՝
Իմ աշխարհը, որ երբեւէ՝
Գահ չի դառնա ժանր ոսոխին՝
Աստված կիջնի՝ դեռ մեր հողին...
Միշտ չենք մնա
Ասպարակված,
Մի՛ պարծենա -
Անգգամված...
Նայաստանի ամեն մի լեռ
Վաղն հրաբուխ է մի անմեռ:

Այս բանաստեղծությունը, ինչպես նաեւ Եղեռնի թեման մարմնավորող այլ քերթվածներ՝ «Իմ հոգեհանգիստը», «Մեծ եղեռնը» եւ այլն, իրենց պարմական առաքելություն-

նը կապարելով, ներառվել են «Նայոց դանթեականը» պոեմում: «Նայոց Դանթեականի» եւ «Անիի» որոշ հարվածներ՝ որպես առանձին բանաստեղծություններ, Ն. Շիրազը, կարծես այդ պոեմներն ամբողջությամբ փայագրելու հնարավորության հույսը կորցրած, հարուկ նպատակով ներառել է իր հրապարակած փարբեր ժողովածուներում, ինչպես օրինակ, «Էլեգիա» հարվածը՝ «Քնար Նայասարանի գրքի հատորներում», «Անի» պոեմի նախերգանքը՝ երկրորդ հատորում, վերջերգանքը եւ ուրիշ հարվածներ՝ հինգհատորյակում եւ այլն:

Նովի. Շիրազը, կարելի է ասել, հակառակ խորհրդային պարմագիտության պաշտոնական փեսակերի եւ գերազանցապես իրենց ԽՄԿԿ պարմության կամ գիտական կոմունիզմի ու աթեիզմի մասնագետ համարող վայ-գիտնականների, բոլոր մանրամասներով գիտեր Նայասարանի պարմությունն ու աշխարհագրությունը, իսկ Եղեռնի պարմությունը գիտեր ոչ միայն մանկական հիշողություններից, կարդացած վավերագրերից, գիտական ուսումնասիրություններից, հուշագրություններից ու գեղարվեստական երկերից, այլեւ ջարդի ու բռնագաղթի մեծ ողբերգությունն անձամբ փեսած փրկվածների անմիջական պարմություններից: Ավելին. միշտ նրա գրասեղանին էին գերմանացի, ռուս սպաների լուսանկարների ալբոմները, որոնք պարկերում էին հայ կոտորածների վավերական դաժան ու սարսափազդու փեսարաններ: Ահա ինչու Եղեռնի ողբերգությունը ներծծվել էր Նովի. Շիրազի արյան ու էության մեջ, ահա ինչու նրա ստեղծագործություններում Եղեռնը, համագգային ու համաշխարհային վիշտ լինելով, առաջին հերթին անձնական վիշտ ու ողբերգություն էր եւ համակել էր նրա ողջ էությունը:

Նայոս փեսավ ահավոր
Կոտորածներն հայկական,
Եւ աչքերում իր մոլոր՝
Գերեզմաններ կան այնքան,
Որ թարթիչներն իր բոլոր
Ահից ծոված ու մոլոր
Խաչերն էին՝ խրված խեղճ
Նորս եւ իմ սրբի մեջ...

Այստեղից պիտի հասկանալի դառնա այն նպատակասլաց կենտրոնացումն ու մտասուեռումը, որ Ն. Շիրազը դրսևորեց Եղեռնի նկատմամբ: Նա այդ մեծ ողբերգությունն զգում, ընկալում էր ամբողջ խորությամբ, իսկ դա չէր կարող էականորեն չազդել նրա գեղարվեստական մտածողության, անգամ մարդկային խառնվածքի ու բնավորության վրա: Ի դեպ, Ն. Շիրազի բանաստեղծական հետեւյալ ինքնախոստովանությունն ասվածի լավագույն հիմնավորումն է.

Ով հայոց վշտով ինձ պես է փարվում՝
Իմաստնանում է կամ խելագարվում:

Եւ իրոք, Ն. Շիրազը Եղեռնի ողբերգությունը գիտակցում, զգում ու ջանում էր պարկերել նրա պարճառահետեւանքային հարաբերությունների ամբողջ համապարկերով: Խորապես գիտակցում էր իր բանաստեղծ եւ մանավանդ հայ բանաստեղծ լինելը, որ պարտք ուներ ժողովրդի եւ սերունդների առջեւ: Այդ պարտքի գիտակցումն էր նրա ուղեցույցը բոլոր

ձեռնարկումներում, գրավոր կամ բանավոր բոլոր ելույթներում, փապագրված կամ անփապ բոլոր սրբեղծագործություններում, որոնցով նա կարողացավ պատռել երկաթե վարագույրը, զգոն ու զգասար զանգահարի պես արթնացնել քնած ժողովրդին, նրան ու խորհրդային ղեկավարներին հիշեցնել Եղեռնի միլիոնավոր զոհերին եւ լռության ու ամայության դափապարսկած Արեւմտյան Նայաստանը.

Նայ՛ ժողովուրդ, դու քնած ես, ես արթուն եմ այս գիշեր,
Եղեռնամեծ քո վշտերով ես անքուն եմ այս գիշեր, -
Ա~խ , այս գիշե՛ր, թե հավիտյան ես արթուն եմ, դու՛ քնած,
Քեզ էլ քննել ու դարելով՝ իմաստուն եմ այս գիշեր...

3.

Նայ ժողովրդի հերոս զավակները Նայրենական պատերազմի շրջանում եւ նրանից հետո հաճախ էին դառնում Նովի. Շիրազի սրբեղծագործական ոգևորության առարկա, որովհետեւ առանց կովելու մեր ժողովուրդը չէր կարող հարապել.

Այն ո՛վ է ասում, թե մենք սպիտակ
Երամ ենք եղել աղավնիների՝
Մայայաց լանջերին՝ ամպ ու շանթի փակ,
Նողմերի առջեւ բախվող ազգերի:
Ինչպե՛ս կմնար լեռների միգում,
Ձյունե բույնի մեջ քնքուշ աղավնին,
Ուր մեր լեռների բաշերն են պոկում
Շանթն ու կայծակը, հողմերն ու քամին:
Ինչպե՛ս՝ ապավեն դառած Կովկասին՝
Յաթաղանի դեմ դարեր շառաչեր,
Եւ ինչպե՛ս բույնը դրած Մասիսին՝
Կոմար անմահ, թե հայն արծիվ չէր...

.....
Այնպիսի բնում ինչպես Մասիսն է,
Արծիվ կծնվի՝ արծվից էլ վեհ:

1902 թ. «Մեր նախորդներին» բանաստեղծության հեղինակ Նովի. Թումանյանը երանի էր փալիս անցյալի «գովված երգիչներին», որոնց թարմ երգերում դեռեւս կար «թեկուզեւ գերի» հայրենիքի ազատագրության հույսը: Բայց Թումանյանի աչքի առաջ հոշոտվեց այդ հայրենիքը՝ բանաստեղծի զգայուն սրտի հետ մեկտեղ, միրաժի նման ցնդեցին հայի փրկության «ոսկի երազները»: Ավ Իսահակյանի «Դու չես հասկանա», «Պատերազմ ահեղ» եւ այլ բանաստեղծություններում, Տերյանի «Երկիր Նաիրի» շարքի նվագներում հնչեց դարի մեծ աղետների հանդեպ անօգնական ազգի անել վշտի, մենակության եւ փառապանքի թեման: Բայց նույնիսկ նրանք չէին կարող կռահել, թե գալու է մի օր, երբ հայն այլեւս չի մտածելու հայրենիքի ազատագրության մասին, որովհետեւ իր բնօրրանից փեղահանվելու, բնաջնջվելու է արեւմտահայությունը, եւ մի մեծ քրիստոնյա փրկության ոչ քրիստոնյա ղեկավարների կամքով ու թուրք-բոլշեիկյան բարեկամության քաղաքական շահերի թելադրանքով այդ հայրենիքը նվիրվելու է դարի առաջին մեծ ցեղասպանությունն իրականաց-

րած թուրք եղեռնագործին: Սրանով հասկանալի կդառնա նաև այն իրողությունը, թե ինչու Ռուսաստանում եւ ԱՊՏ երկրներում բացահայտված ու գահընկեցված Վ. Լենինն այսօրվա թուրքիայում Քեմալ Աթաթուրքին հավասար պաշտամունքի առարկա է: Յավոք, Բրեսլ - Լիպովսկի խայրառակ հաշտությամբ եւ 1921 թ. թուրք - բոլշեիկյան բարեկամության՝ Կարսի ու Մոսկվայի ամոթալի պայմանագրերով կարարվել էր այն, ինչ դեռ 1919 թ. Վ. Տերյանն էր կանխապեստում:

Ու կգան օրեր առավել դժնի,
Եւ դժնի~, դժնի~, առավել ~լ դժնի...

Ահա այս իրողության առջեւ էր հայտնվել Թումանյանի, Իսահակյանի, Տերյանի ու Չարենցի հաջորդը՝ Նովի. Շիրազը, որին վիճակված էր տեսնել իր նախորդների ժամանակներից անհամեմատ ավելի մեծ ու ծանր անարդարություններ:

Պարկանյանի «Ազար երգերի», Սիամանթոյի «Դյուցազնորեն» եւ «Նայորդիներ» շարքերի՝ ամեն ինչ Նայաստանին եւ հայությանը գաղափարախոսությունը՝ «Կյանքին համար, Նույսին համար, նվիրական Նայաստանին համար» բանաձեւումով, Ն. Շիրազի ժամանակներում կորցրել էր իր հնչեղությունը, որովհետեւ ոչ միայն այդ Նայաստանն այլեւս հայինը չէր, այլեւ պերականորեն արգելվում էր նրա եւ միլիոնավոր զոհերի, բռնի տեղահանված ու աշխարհի չորս կողմերը ցրված հայության մասին հիշողությունն ազամ: Արգելողն ինքն իր վրանգի պահին լավ էլ հիշեց եւ իր իսկ հալածած հայ եկեղեցու միջոցով կազմակերպեց սփյուռքահայերի՝ այնքա~ն անհրաժեշտ օգնությունը, որով ստեղծվեցին ֆաշիզմի դեմ հերոսաբար կռված եւ խորհրդային երկրի հաղթանակը մոտեցրած «Սասունցի Դավիթ» եւ «Մարշալ Բաղրամյան» փանկային շարասյուները: Պարերազմում հայ հերոսների սխրանքները քաջալերում էին բոլորին: Արեւմտահայաստանի ազապագրության խոստումներն իրական էին թվում, իսկ կռվի դաշտում ընկածների, անհետ կորածների վիշտը խառնվում էր Մեծ եղեռնի եւ 1937 թ. զոհերի դեռեւս չմարած կսկիծին:

Բանաստեղծի առջեւ ծառանում էին այսօր էլ իրենց արդիականությունը պահպանող եւ դեռեւս լուծում չստացած համաժամանակյա երեք փոխկապակցված հիմնախնդիրներ՝

1. Եղեռնի համաշխարհային ճանաչում եւ միլիոնավոր զոհերի համար ցեղասպանի արդար դարաստրան,
2. հապուցում եւ բռնազավթված հայրենիքի վերադարձ,
3. սփյուռքված հայության ճակատագիր եւ հապկապես Սփյուռքում հայոց լեզվի պահպանության խնդիր:

Իսկ Նովի. Շիրազի քնարերգության մեջ փոխկապակցված այս երեք հիմնախնդիրները հանդես են եկել երբեմն առանձին, երբեմն էլ՝ միասին ու համադրված: Նրանք դրսևորվել են փարբեր ժանրերի գործերում՝ պոեմներում, առանձին բանաստեղծություններում ու բանաստեղծական փարաբնույթ շարքերում, քառյակներում, անգամ առակներում:

Բնական է, որ Ն. Շիրազը պիտի գործադրեր բանաստեղծական արվեստի բոլոր միջոցները, նույնիսկ քնարերգու բանաստեղծի իր իսկ նվաճած արվեստի բարձունքներից նահանջելով՝ առաջ մղեր գաղափարական հիմնախնդիրներ՝ երբեմն գիտակցաբար փուրք

փալով հռեպորականության ու պարզունակության՝ այսպեղ էլ ըստ հնարավորին գործադրելով պարկերավոր մտածողության իր զինանոցը: «Բիբլիականի», «Աստծու գլուխ-գործոցի», «Ինքներգանք համամարդկայինի» հեղինակն այդ անում էր հայ հանրությանը ամենամարջելի եղանակներով իր ազգային գաղափարները հասկանալի դարձնելու նպատակով: Ինքնարդարացման համար էլ խոստովանում էր՝ «Բիբլիական բանաստեղծս գուսանվեց», եւ հաճախ էր դիմում ժողովրդագուսանական փաղաջափական ձեւերին ու միջոցներին, հարկապես մուխամմազին ու գազելին՝ Սայաթ-Նովայի, Զիվանու, Չարենցի «Տաղարանի» եւ մանավանդ «Ես իմ անուշի» (Շիրազն ասաց՝ անաստված չեմ. ես իմ Մասիս սարն եմ պաշտում) ժողովրդականացած ու լայնորեն փարածված բանաստեղծությունների օրինակով: Այդպես է նա գրել «Ղարաբաղի ողբը», «Արձան Անդրանիկին», «Վերջին իղձս» բանաստեղծությունները, «Անի» պոեմի վերջերգը եւ բազմաթիվ այլ գործեր:

Նայրենիքը, ինչպես տեսանք, Ն. Շիրազի քնարերգության մեջ մարմնավորվել է նաեւ խորհրդանիշ-տեղանուններով. մի իրողություն, որ ժամանակին կամ անհասկացողությամբ, կամ հասկանալի միտումնավորությամբ սխալ էր մեկնաբանվում, համարվում ազգամոլության ու սահմանափակության արտահայտություն: Այնքան էր այդ մեղադրանքն առարկայական, որ դեռ 1957 թ. գրած «Նայոց գանգը» բանաստեղծության մեջ հարկադրված էր իր շուրջն ստեղծված մթնոլորտը ներկայացնելու այլաբանական թափանցիկ մի պարկերով.

Մի խամ աքլոր չէր երկնչում՝
Ժամանակից շուր էր կանչում.
Ազգին շուր էր հանում քնից,
Որ ծով կարտուն առնի Վանից:
Շար որ կանչեց՝ շա~տ գայրացան,
Վերի հարկերն իրար անցան,
Թե՛ ի~նչ Մասիս, ի~նչ է ուզում
Չայն է փալիս եւ երագում,
Կորում մեծաց անուշ քունը.-
Շա~տ է ըմբոստ, քանդե՛ք տունը...

Նկատված մեկ այլ օրինաչափություն մեզ պարտավորեցնում է որոշ պարզաբանումներ փալ այնպիսի աղմկահարույց մի խնդրի կապակցությամբ, ինչպիսին Ն. Շիրազի մասիսերգությունն է: Խորհրդային կերակրամանից սնվող որոշ քննադատներ արդեն վաղուց փապաված կոմունիզմի եւ սուր ինտերնացիոնալիզմի գաղափարախոսության դիրքերից իրենց խղճուկ մտավարժանքներով Ն. Շիրազին հարձակումների թիրախ էին դարձնում՝ մարնացույց անելով նրա՝ հաճախ եւ փարբեր առիթներով, փարբեր ստեղծագործություններում գործածած տեղանուն-խորհրդանիշները՝ դրանք համարելով նահանջ ճշմարիտ արվեստից, ինքնակրկնության եւ ասելիքի սպառվածության ապացույց:

Արտաքուստ նրանց ասածը ճշմարտանման էր, քանի որ, իրոք, ոչ մի այլ բանաստեղծ այնքան հաճախ չի գործածել Մասիս, Արարատ, Վան, Անի, Արաքս, Եփրատ, Մուշ, Սասուն խորհրդանիշները, որքան Ն. Շիրազը: Սակայն նրանք, իրենց մակերեսային ըմբռնումներով ու միտումնավոր միակողմանի տեսողությամբ չէին էլ նկատում, որ շիրազյան ոչ մի պարկերի մեջ այդ խորհրդանիշներից որեւէ մեկը նույնությամբ չի կրկնվել. այլ ամեն անգամ դրանք նոր նրբերանգով են գեղարվեստական պարկեր կազմել, ինչպես լուսինը «Նայոց

դանթեականում» հանդես է գալիս բազմաթիվ գիշերային փեսարաններում՝ ամեն անգամ մի նոր դերով ու կեցվածքով, «Քառյակներ լուսնապարումի» շարքի վաթսունչորս քառյակներում փեսանում ենք նույնքան փարբեր լուսիններ: Այդպես էլ Արարափն ինքը՝ փարվա փարբեր եղանակներին, անգամ օրվա փարբեր ժամերին: Նամոզվելու համար կարելի է մեկ անգամ եւս նայել Մայր աթոռ Սբ. Էջմիածնի՝ փարիներ առաջ հրափարակած «Արարափ» լուսանկարների ալբոմը, ուր, իսկապես, նույն Արարափի բոլոր լուսանկարներն էականորեն միմյանցից փարբեր են: Այդպես էլ Մասիս - Արարափի խորհրդանիշը, որն հիմնականում նշանակում է հայերից խլված Արեւմտյան Նայաստան, յուրաքանչյուր պոեմի, բանաստեղծության, քառյակի մեջ, որպես փոխաբերությամբ՝ մեքսիկայի կամ համեմատության եզր, ներկայանում է նոր կողմով ու նշանակությամբ: Մի դեպքում նա Նայաստանի ու հայության հավերժության խորհրդանիշն է, մի դեպքում՝ գերված Արեւմտահայաստանի, մի այլ դեպքում՝ վեհության խորհրդանիշ էլ այլն: Նամոզվելու համար բերենք ի քանի բնորոշ օրինակներ.

Ի՞նչ Մասիս՝ խլված մի ողջ հայրենիք...

Շիրազն ասաց՝ Մասիսն է սյունն Նայաստանի...

Մասիս, ինչո՞ւ չես փլվում քեզ խլողի սեւ գլխին...

Արքաներդ են ընկել անմահ՝ դարերն ի վեր, ի վեր Մասիս...

Մի՞թե շափ պիտի մնաս Արարափ,

Ինձ այսքան մոտիկ եւ այսքան հեռու...

Տո՛ւն դարձեք, հայեր, որ հողն էլ փուն գա՝

Մասիսն էլ նորեն հայերեն խոսի...

Նոր Նայաստանի կենացն էլ կասեմ,

Օ՛ր, քանզի նա է հույսն Արարափի...

Ինձ Մասիսից զրկող ձեռք՝ նեղ է, ուրիշ նեղ չկա...

Մասիսն այսքան բարձր է կանգնել, որ ամենքին երես,

Մասիսն ասաց՝ Արագածի բախտը ինձ էլ կբացվի...

Նույսս հազար ձի է թամբում՝

Շափ չի մնա Մասիսն ամպում...

Այս օրինակները որքան էլ շարացնենք, միեւնույն է, արդարամիտ ընթերցողը կնկարի, որ Արարափ եւ Մասիս խորհրդանիշներն իրոք փարբեր են բոլոր կիրառություններում, այդպես էլ փարբեր են Արեւմտյան Նայաստանը խորդանշող մյուս անունները: Բայց աչառու միտումնավորությունը հասել էր այնպեղ, որ ոմն Նր. Գրիգորյան՝ որպես ՆԿԿ Կենտրոնի պարասխանապրությունից մեկը, «Միամանթո եւ Խաջեգարե» պոեմի լայն ժողովրդականությունը պաշտոնապես վերագրեց ոչ թե պոեմի գեղարվեստական արժանավորություններին, այլ հաջող ռադիոբեմականացմանը: Նիմնագուրկ մեղադրանքների հանձնակապար հեղինակները պարզապես չեն ունեցել եւ չէին կարող ունենալ հայրենիքի ու նրա սրբությունների այնպիսի գիտակցություն, մեր ժողովրդի մեծ ողբերգության այնպիսի խոր ճանաչողություն ու զգացողություն, ինչպիսին ուներ Ն. Շիրազը:

Արժե վերհիշել, որ թուրք բանաստեղծ Նազիմ Նիքմեթն ավելի լավ էր հասկանում Նովի. Շիրազին, քան նրա հայ քննադատները: Երբ 1954 թ. Մոսկվայում ռուս բանաստեղծուհիներով շրջապարված Ն. Նիքմեթը բարեւելու համար ձեռքը մեկնում է Ն. Շիրազին, վերջինս նրա ձեռքը օդի մեջ է թողնում եւ արժանանում անբաղաքավարության համար կշրամբան-

քին, Ն. Տիքմեթյան ինքն է միջամարում. «Ես նրան լավ եմ ճանաչում, նա իրավացի է»⁴: Տենց նա էլ պիտի իր փարաբնույթ գործերում հերետոդականորեն հնչեցնեն հայոց ողբերգության ու կորուստների թեման՝ ժողովրդից պերականորեն թաքցվող Եղեռնի իրողությունը խորհրդային հանրությանը ճանաչելի դարձնելու եւ նույն այդ պերության ու աշխարհի առջեւ հայոց դարը բարձրացնելու՝ պահանջարկի ու իրավունքով: Եւ դա անում էր երբեմն այլասացությամբ, երբեմն՝ ուղղակի, երբեմն՝ շշուկով, երբեմն՝ մոռունջով: Ահա օրինակ՝ Ն. Տայնեի բանաստեղծության՝ *Տանգիստը Ե Գանգեսն իմ հեռավոր* փողը բնաբան դարձնելով՝ նա առաջինն է հայ իրականության մեջ 50-ական թթ. փառաբան խոսքով արտահայտվել դեռ դիակներ փանող հայոց մայր գետերի եւ շիրմաքմբերի ու գանգալեռների, լուռ ու ամայի մեծ Տայաստանի մասին.

Տանգիստը Ե Գանգեսն հեռավոր, հեծում է իր մռայլ ափերին,
Իր երկրի հերարձակ մոր պես՝ գլուխն է քարեքար զարկում.
Ա՛խ, նորից հողմերը նրա հառաչյունն իմ հոգուն բերին, -
Տանգիստը Ե Գանգեսն հեռավոր, աշխարհով մեկ է հեկեկում...
Հեծում են ծառն են լինում ջրերը նրա արտասովոր,
Հողմակոծ անապարհ անցնող առյուծի բաշերի նման
Եւ սիրտ է կտրաբուրն ողբը՝ ինձ հեռու ափերից հասնող,
Տանգիստը Ե Գանգեսն ահավոր. նա բողոք ունի անսահման,
Նա քեզ է երազում, Վո՛լգա, նա մոռնչ ունի խելահեղ,
Տանգիստը Ե Գանգեսն աղեկեզ, հանգիստ չեն գետերն հեռավոր՝
Ա՛խ, նրանք դիերն են փանում սովաբանջ որդոց վիրավոր
Ու ճամփին դեռ ծառն են լինում՝ որդոցը փնտրում գերեզման, -
Տանգիստը Ե Գանգեսն հեռավոր, հանգիստ չէ իմ սիրտն այսօր,
Որ անտուն դիեր են փանում այսօր էլ սուրբ գետերն այնպեղ...⁵

Ընդգծված փողերի հայ ընթերցողն անմիջապես կնկարի, որ Գանգեսն ու Վոլգան այլաբանական խորհրդանիշներ են, փոխանություն - համըմբոնումներ եւ, ինչպես Դ. Վարուժանի «Ջարդը» բանաստեղծության մեջ Նոենոսը, Թեյնզը, Սենը եւ Վոլգան համապարասխանաբար մարմանշում են Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը, այսպեղ էլ Գանգեսը Եփրատ, Արաքս ու Տայաստան պերք է հասկանալ (որովհետեւ 50-ական թթ. այդպես ուղղակի գրել կարելի էր բայց փառագրելն էր անկարելի), իսկ նրա բողոքն ու մոռնչը Վոլգա-Ռուսաստանին են ուղղված:

Ինչո՞ւ գործվեց մեծ ոճիրը, ո՞վ է միլիոնավոր անմեղ հայերի թափված արյան պարասխանաբուրն, Դ. Վարուժանի արտահայտությամբ՝ «Վրեժն ո՞վ պիտի կշռե»: Ն. Թումանյանը թշնամու էությունը բնորոշելիս «մարդակեր - գազան մարդուց» հազար դարի զարգացմամբ հասել էր «բերանն արնոտ մարդակեր» բնութագրին: Ն. Շիրազի համոզմամբ՝ պարճառը մարդու մեջ ապրող գազանն է, որը, նրան աստվածային բարության բարձունքներից իջեցնելով, դարձնում է անգութ սատանա, **խղճի բացակայությունն է եւ ազահության ու իշխանաբենչության** համաշխարհային չարիքը, որոնց դեմ պերք է ծավալվի համամարդկային համախումբ պայքար՝ բռնելու չարագործի ձեռքը: **Մարդ-բարձունքից** ընկած

⁴ Տեն այս մասին Ս. Աղաբաբյանի՝ Նովիաննես Շիրազի «Հայոց դանթեականը» պեմի մասին կարծիքում, որ փառագրվել է պեմի առաջին հրապարակության վերջին էջերում:

⁵ **Հովհաննես Շիրազ**, Բնար Հայաստանի, Եր., 1958, էջ 347:

մարդն է ընդունակ մեծագույն չարագործությունների: Իսկ բանաստեղծի սիրտը խղճի սափոր է՝ լցված արցունքով, որ նա լացել է աշխարհի համար, մի ծաղկի համար, մի մեղքի համար, «Նայ կոտորածի արցունքի համար»:

...Ո՛վ խիղճ, աշխարհը մեղրածով լինի՝
Առանց քեզ, ո՛վ խիղճ, կփոխվի թույնի...
Որպե՛ղ էիր դու, ո՛վ խիղճ, որ ելան
Շիրմաբլուրներն այս եղբայրական,
Որոնք վերքերն են թե՛ դեռ իմ սրտի,
Թե՛ դեռ արնաքամ մայր հողագնդի:

Նայոց կոտորածները Ն. Շիրազը համարում էր «մեղքերի մեղքն հողագնդի»: Ուրեմն՝ եղեռնագործի հետ միասին ամբողջ մարդկությունն է պատասխանատու հայոց մեծ ողբերգության համար, որ լռությամբ մեղսակցել է ցեղասպանին ու չի դատապարել նրան: Ահա թե ինչու մարդկության փակ աչքերը բանալն ու հայոց Մեծ եղեռնի համաշխարհային ճանաչումը Ն. Շիրազը համարում էր առաջնահերթ խնդիր: Միայն այդ դեպքում է հնարավոր խելքի եկած աշխարհի խղճի հաղթանակն ու «խաղաղության կլոր սեղանի» շուրջ ցեղասպանի համաշխարհային դատապարտումն ու հափուցման պահանջ — պարտադրումը: Իսկ բանաստեղծի ողջության ժամանակ, բացի աշխարհի մի քանի մեծ մարդասերներից, ոչ մի Կերություն դեռևս պերականորեն չէր ճանաչել հայոց ցեղասպանությունը: Իսկ սա նշանակում է՝ այսօր արդեն պերականորեն գործադրվող եւ հաջող ընթացքի մեջ գտնվող ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացը Նովի. Շիրազն սկսել էր փաստամյակներ առաջ՝ խորհրդային անկարելի ժամանակներում:

Նովի. Թումանյանի խորին համոզմամբ՝ բանաստեղծների փառքերությունը մեծ չափով պայմանավորված է ոչ այնքան նրանց փառանդի ուժով, որքան ժամանակներով ու հանգամանքներով եւ գեղարվեստական մրաժողության զարգացման ընթացքով: Գամառ-Բաթիպան փառանդի պակասություն չունեւ, նրա թերությունները իրենը չէին, այլ ժամանակներին ու հանգամանքներինը, որոնց էլ Թումանյանը վերագրում էր իր առավելությունները: Այդպես էլ, ահա, խորհրդային ժամանակներն ու հանգամանքները բացահայտեցին Նովի. Շիրազի բնական ձիրքերը եւ թելադրեցին նրա փառանդի ուղղությունը: Թումանյանի՝ երանության արժանի նախորդների թարմ երգերում կար մի հայրենիք՝ «վեհապանձ, խրոխտ, թեկուզեւ գերի», Թումանյանի աչքի առջեւ հոշոտվեց այդ հայրենիքը, եւ միրաժի նման ցնդեցին նրա փրկության հույսերը: Բայց Թումանյանն այնքան հույսի պաշար ունեւ, որ ամենաողբերգական 1915-ին էլ կարծում էր, թե իր «բնական ռուսասիրությունը կհաղթանակի», եւ հայ ժողովրդին ավելի հեշտ կլինի Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնից հանել, քան Եփրատի ու Ալաշկերտի հայոց սրբազան հովիտներից: Մինչդեռ Շիրազը գրկված էր ... հայոց սրբազան հովիտներից ու աստվածանիստ լեռներից:

Մեծ հույսերը չիրականանալու դեպքում վերածվում են նույնքան մեծ ողբերգության: 1902 թ. գրված «Տրտունջք» բանաստեղծության քնարական հերոս հեղինակը «ունայն քրքրունջով» գնում էր «իր սիրած մարդկանց, իր լավ հույսերի գերեզմանների շարքերի միջով»: Մեծ եղեռնի օրերին նույն Նովի. Թումանյանը «հազար-հազարով փոված ու ցրված» անմեղ զոհերին մխիթարում էր հոգեհանգստյան պարարագով:

Նանգե՛ք, ի՛ն որբեր, իզո՛ւր են արցունք, իզուր եւ անշահ.
Մարդակեր գազան՝ մարդը դեռ էսպես երկար կըմնա...

Եւ նույն օրերին գրած «Նայրենիքիս հետ» բանաստեղծության մեջ փայփայում էր «նոր ու հզոր հայրենիքի հույսը»:

Այդ հույսն էր փոխանցվել նաեւ Ֆաշիզմի դեմ մղված Նայրենական պայքերագնում հաղթանակած երկրի քաղաքացուն՝ Նովի. Շիրազին, որը նախ հավատում, ապա հայությանը հավարացնում էր գալիքում Արեւմտահայաստանի ազատագրումը: **Նա արդարության ու ճշմարտության զինվոր էր եւ հույսի ազնիվ քարոզիչ:** Բայց չիրականացող մեծ հույսը բանաստեղծի համար դառնում էր մեծ ողբերգություն. արդեն 1960 -ական թթ. նա զրկված էր հույսի բոլոր հենարաններից: Սփյուռքի հայությունը ոսկե վրակներով ձուլվում էր օտար կապույտ ծովերին ու օվկիանոսներին, հայրենիքում վրանգի մեջ հայոց լեզուն⁶, Նախիջեւանը վերջնականապես հայաթափվում էր, Ջավախքն ու Արցախը ենթակա էին նոր տերերի կամայականություններին, իսկ «լուռ ու ամայի մեծ Նայաստանի» մասին խորհրդային ղեկավարները պաշտոնապես հայտարարում էին, թե իրենք Թուրքիայից տարածքային որեւէ պահանջ չունեն: Վ. Մոլոտովի, ապա եւ Վ. Պոդգոռնու այդ հայտարարությունները ծանր հարվածներ էին հայության համար. նրանք առանձնապես դառնացրել ու հուսալքել էին գերզգայուն Նովի. Շիրազին, մղել հայության ճակատագրի մասին մռայլ խորհրդածությունների.

Թե որ անցնի հազար տարի՝
Նայ կմնա՝ աշխարհում.
Միտք է անում սիրտս բարի,
Միտք է անում ու փխրում: -
Մի խուլ ծով էր առաջ, հիմա
Նա դարձել է մի խուլ գետ...
Միտք եմ անում, կտրում քունըս
Ու չգիտեմ, ո՛վ աշխարհ,
Իմաստո՞ւն է փխրությունս,
Թե քեզ նման խելագար...

Այս շրջանի իր բանաստեղծություններով Նովի. Շիրազը շատ էր հիշեցնում անտիկ Նու-նաստանի Սոլոն բանաստեղծին, որը պարսիկներից կրած ծանր պարսությունից հետո իր «Սալամինյան տաղեր» բանաստեղծություններով այնպես քաջալերեց իր հայրենակիցներին, որ նրանք բուռն ոգետությամբ անձնվիրաբար կռվեցին եւ պարսիկներից հետ խլեցին նրանց զիջած Սալամին կղզին:

Նորագույն ժամանակների ամենաժողովրդական բանաստեղծը, մեծ երազող ու ռոմանտիկ լինելով, բարեբախտաբար նույնքան ողջամիտ էր եւ իրատես: Գիտեր, որ իր մի հարիկ խոսքով խանդավառ անգեն ժողովուրդը պատրաստ է ու կարող է դիմել վճռական քայլերի: Բայց դա կլիներ, մեղմ ասած, անխոհեմություն եւ կարող էր նոր ողբերգության

⁶ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս մեր «Մեսրոպ Մաշտոցը Հովհաննես Շիրազի եւ Պարույր Սեւակի հայացքով» ուսումնասիրությունը. «Գրական հանգրվաններ», գիրք Ա, Եր., 2003:

պարճառ դառնալ: Լարված մթնոլորտի վրանգալի բարդությունը խորապես գիտակցող բանաստեղծը իր զգաստացնող խոսքով փորձում էր կանխել ամեն անխոհեմ արարք.

Ազգ իմ, անսա՛ել օղ արա պարզամենքս ականջիդ.
Խե՛տ ամպի փակ մի՛ թող Մասիսն ու Վանա ծովն իմ վճիպ.
Բայց ոչ արյամբ, քանզի, ազգ, իմ, արյուն շար ես րեսել դու,
Հագիվ ես մութ ամպրոպներից ծիածանիդ հասել դու:
Հիշի՛ր անթիվ կոտորածներն՝ իմաստնացիր առավել,
Մի ձեռքիդ՝ սուր, մեկիդ՝ գութան՝ դարձրու կյանքդ հորովել...

.....
Լսի՛ր, անսա՛ել օղ արա իմ պարզամենքն ականջիդ.
Էլ արյունով չկարմրի թող Վանա ծովըն իմ վճիպ,
Ոչ էլ արյան մի սել կակաչ ընկնի ձյունին այն լեռան,
Որ հին սառած քո արցունքն է՝ ծաղկածիծաղ քո դռան,
Արյուն պերք չէ. անե՛ծք արևուր յաթաղանին ու խանին,
Թուրդ կախիր եւ հույսդ դի՛ր, ա՛զգ իմ, կլոր սեղանին...

Մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական շահերի, միջպետական շահախնդիր հարաբերությունների պայմաններում Նովի. Շիրազի փայփայած Նույսի իրականացումը, ցավոք, միայն հայության կամքից չէր կախված. բանաստեղծը դա լավ էր գիտակցում: Ուրեմն՝ պերք է ապավինել բարեպատեհ ժամանակների, երբ աշխարհի բնած խիղճը կարթնանա, եւ կգա հարուցման պահը.

Խելքի կգա աշխարհի խիղճն, այսպես բնած չի՛ մնա,
Ինչպես մոր կուրծքն ուզող մանկիկ՝ նա՛ էլ մի օր կարթնանա,
Իսկ թե բան է՝ բնած մնա, ո՛հ, թե խիղճը չգարթնի՝
Ո՛հ, թե խիղճը խելքի չգա, բայց չէ՛, կգա՛, -

հավատում ու հավատացնում էր նա: Հավատարիմ իր եւ մեր ժողովրդի բնական խաղաղասիրությանը՝ նա շարունակում է հույս կապել ազգերի եղբայրության, խորհրդային երկրի հզորության եւ մարդկային բնած խղճի արթնացման հետ:

Եղբայրության գործն է վսեմ՝
Մասիսն հանել բանափց,
Թեկուզ ինչ-որ ցեղ մի նսեմ
Յաթաղանվի խանդից, -

գրել է Նովի. Շիրազը «Երեւանը հրաշակերտողներին» բանաստեղծության մեջ: Եթե ճիշտ է, թե ռոմանտիկները մեծ երագողներ են ու հույսի քարոզիչներ, ապա նա դրանցից մեկն էր՝ հայտնված կոպիտ ու դաժան իրականության եւ այն վերափոխելու, հայանպասք դարձնելու բուռն երազանքների հակասության ոլորտում: Նույսի փոքրիկ նշույլից անգամ նախ ինքն էր քաջալերվում, հավատում, թե փոքրիկ կաթիլը պիտի ծովանա: Այդ հավատով էլ նա երագում էր Անին վերաշինել իր «հույսի բերդ Երեւանով» եւ գուգել Սեւանի լույսերով:

Իրեն ապավինած ժողովրդին իրապեսական պարասխանի որոնումներում Նովի. Շիրազը նախ Չարենցի «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» ծածկագիր պարզամախոսությունը կրկնեց իր մի քանի բանաստեղծություններում, միա-

ժամանակ, նույնպես գաղտնագիր - արքայադուքսով, առաջադրեց իր՝ «Մոնչա՛, Շիրա՛գ, ազատություն~ւն Մասիսին» եւ «Մոնչա՛, Շիրա՛գ, պահպանություն~ւն հայոց լեզվին» պարգամ-կարգախոսները, գրեց «Սփյուռքի հիմներ» (Երբ պիտի դառնամ իմ գլխի տերը), «Հայոց հույսը», «Մասիսի հույսով» բանաստեղծությունները, որոնց մեջ արդեն հույսի մեծ երգիչը հույսի մասին արտահայտվում էր վախվորած ու երկբայորեն: Բանաստեղծի հույսն ազգահավաքն է, Սփյուռքի հայության վերադարձը, հայ հողերի վրա հայության համախմբվելը:

Հույսս տուն գալն է ցրված աստղերիս,
Նրանք էլ՝ անհող՝ ինչպե՞ս գան իրար,
Էլ ինչո՞վ հայոց աստղն արեւանար,
Էլ ինչո՞վ բալզամ բերեր վերքերիս...

...Եւ հույսս՝ մազ էլ դառնա՛ չի կտրի,
Գերի լեռներիս քաշով մեկ է նա, -
Կազարվի գերված հողս բյուրակնյա,
Ես չեմ հավատում չար ճակարագրի...

Բայց խորհրդային եղբայրությունը, բարեկամությունը նրա համար էին, որ կարողանային պահպանել հողագնդի մեկ վեցերորդ մասում ստեղծված անձայրածիր կայսրությունը եւ հայրենագուրկ հայությանն էլ պարտադրեին լռել ու համակերպվել արդեն կարարվածին, Թուրքիայից չպահանջել միլիոնավոր զոհերի դիմաց հատուցում եւ բռնազավթած կամ նրան նվիրաբերած պարսական հայրենիքի վերադարձ:

Բարեկամը որ քեզ խլեց, էլ թշնամին բան կրա՛ եր, -

անպարասխան մորմոքում էր բանաստեղծը, բայց դա ամբողջ հայության մորմոքն էր՝ շիրազյան հանդգնությամբ արտահայտված: Ուրիշ էլք չէր մնում. պետք էր համախմբել հայության ու բռնացքել բոլոր ուժերը.

Բռնացքվելն է հավերժությունն Հայաստանի...

Դեռեւս 1959 թ. գրած «Ղարաբաղի ողբը» բանաստեղծության մեջ նա, կարարված ողբերգության պարսական ակունքների բացահայտումով, կանխատեսում էր Արցախի ազատագրումն ու հայության նոր սերունդներին հիշեցնում իրենց անելիքը.

Դո՛ւ չես զարվել, քեզ խլել են, որ մոռանաս երգերն հայոց,
Չորերիդ պես խորացել են անդնդախոր վերքերն հայոց,
Ա~խ, երբ պիտի լեռներիդ պես վեր բռնացքվեն ձեռքերն հայոց,
Որ չթողնեն հայոց արծիվն օդար ծովին ճայ, Ղարաբաղ:

Մեծ եղեռնի հիսունամյակի նախօրեին պարսական մեծ անարդարությունը դարապարտելու, միլիոնավոր անմեղ նահապակներին ոգեկոչելու եւ նոր սերնդին ինքնաճանաչման բերելու նոր խոսքը ծնվեց քիչ հետո: Որպես լրացում կամ շարունակություն Թումանյանի «Նոգեհանգիստ» բանաստեղծության՝ նոր իրավիճակի թելադրանքով Հովհ. Շիրազը հանդգնեց գրել «Իմ հոգեհանգիստը» բանաստեղծությունը:

Ն. Շիրազը դարձյալ աշխարհի ու մարդկության քնած խղճին էր դիմում անգոր հուսահատությամբ: Երեկ՝ Թումանյանի ժամանակներում, «անգիր օրենքով մեր ասարվածային» գոնե քրիստոնյա մարդկությունը ննջեցյալների հոգեհանգստյան համար գերեզմաններին պարտաճանաչորեն խոնկ էր ծխում, իսկ այսօր... Այսօր փոխվել են ժամանակներն ու բարքերը, լեռներ բանտող, ծով շղթայող մարդ սաքանան աշխարհը խառնել է այնպես, որ

Ավա~ղ, ոչ խոնկի, ոչ աղոթքի են այժմ հավատում.
Մարդն է սաքանան, որ նմանին է Աստուծոց զարում,
Լեռներ է բանտում, ծով է շղթայում այս մարդ - սաքանան,
Եւ դեռ ասում են՝ ավելի վարթար պիտի վաքանան:
Եւ հոգու համար էլ չեն աղոթում եւ առանց խոնկի՝
Քամում են միայն լուռ ողորմաթասն իր քառասունքի:

Կարո՞ղ էր արդյոք Եղեռն տեսած եւ խլված հայրենիքի դիմաց ոչ մի հատուցում չստացած հայ մարդն առհասարակ հանգիստ ունենալ կյանքում կամ հեղինակու. ահա հարցադրում, որը «մեր հայրենի օրենքովը հին» դեռես ընդունելի էր Նովի. Թումանյանի համար, իսկ Նովի. Շիրազի համար՝ ոչ: Ուրիշ ժամանակների եւ հանգամանքների բանաստեղծ էր նա, որը, սնվելով նույն թումանյանական ավանդներից, չէր կարող շրջանցել հայության առջեւ ծառացած տագնապահարույց նոր խնդիրները: Նրա համոզմամբ՝ հայոց մեծ ողբերգությունն իր ահռելիությամբ ընդունել է տիեզերական չափեր, բայց մարդկության կողմից չդարապարտվելով՝ կրկնվում, աղետ է դառնում նաեւ ուրիշ ժողովուրդների համար:

Քանի յաթաղանի մեղքը չի դարապարտվել, անհոգի աշխարհի առաջ մորթված հայոց անհամար զոհերի՝ «մեր աստեղնաթիվ ծերի ու մանկանց» հոգեհանգիստն աշխարհեաշխարհ չեն կարդացել, քանի հայոց գերի լեռները չեն վերադարձվել՝ հայ հանգուցյալը չի կարող հանգիստ ունենալ, թեկուզ նրա գերեզմանը «գինեծով կղզի դարձնեն»:

- Ազգեր, խնկում եմ աղի արցունքս ձեր աղուհացին,
Գիտեմ՝ կհեծնի արդարությունը մի օր իր սուրբ ձին,
Մասիսի վրա կույր բախտի աչքը պիտի քաղցրանա,
Որ հայն էլ, ձեզ հետ ծիածանվելով, Մասիս բարձրանա,
Որ ճերմակ Մասիսն հսկա եւ հավերժ մոմի պես լինի՝
Վառենք իմ հայոց կոտորածների շիրմադաշտերին,
Վառենք ապրիլյան ահեղ եղեռնի աճյունի վրա,
Որ անապատն է գիշերավեղար պարանքը նրա:

Մայր Նայասարանը քանի դեռ այսպես կիսված կմնա՝
Նանգիստ չի ննջի հայ շիրիմն անգամ, եթե հայ է նա...

Խորհրդային ժամանակներում ամենուր հնչող, ձեռքից ձեռք անցնող շիրազյան բանաստեղծությունները վիթխարի ներգործության ունեցան սերունդների վրա, դաստիարակեցին հիսուն-վաթսունականների զարթոնքի հայ սերնդին, ազդեցին նա ժամանակի գրական մրաժողության վրա եւ Պ. Մեւակի, Խ. Դաշտենցի ստեղծագործությունների հետ միասին գաղափարապես նախապարաստեցին արցախյան ազատամարտի հերոսական սերնդին: Այս իմաստով «Նայոց դանթեականը» պոեմից բացի առանձնահատուկ կարեւորություն ունեցան «Ղարաբաղի ողբը», «Վերջին իղձս», «Իմ հոգեհանգիստը», «Նայոց ճակա-

տագիրը», «Մեծ եղեռնը», «Նանճարեղ խելագարը» բանաստեղծությունները, «Կտակ»-ները, «Նուշարձան մայրիկիս», «Նուշարձան հայրիկիս», «Գիրք Արարապին», «Քնար համագային», «Քնար համամարդկային», «Քառյակներ մասիսապարումի», «Քառյակներ հայոց լեզվապարումի», «Քառյակներ հայրենապարումի» շարքերը:

Իր ազգային մեծ երազանքները մարմնավորելիս Նովի. Շիրազը գործադրել է իր գեղարվեստական մրաժողության շրջանակներում եղած բոլոր հնարավոր միջոցները եւ վերջին շրջանում ստեղծել առավել փարողունակ ու խորունկ, ներգործության վիթխարի ուժով առանձնացող երկու բանաստեղծություն, որոնք հիշեցնում են նրա ստեղծագործական վերելքի տարիների լավագույն գործերը: «Նայոց դանթեականը» պոեմում Անդրանիկ գորավարի մոնումենտալ կերպարը կերպելուց հետո՝ 1967 թ. հունիսին 4-ին, Ուջանում, հակառակ պետական արգելքների, Անդրանիկի արձանի բացման առթիվ նա գրել էր.

Արձանացար, բայց դարձ է լուռ, Անդրանիկ,
Ինչպես պարյան մրաժ մի թուր, Անդրանիկ,
Բանաստեղծը սարերն ինչպե՜ս տուն բերի, -
Գոնե դո՛ւ ե՛լ, Մասիսն ի՛նձ տուր, Անդրանիկ:

Տարիներ հետո, հավանաբար չգոհանալով իր այդ գործից, նա գրեց «Սպիտակ ձիավորը Փարիզում» ծավալուն բանաստեղծությունը, որն աչքի է ընկնում թե՛ հարցադրումների սուր արդիականությամբ. թե ընդհանրացման մեծ ուժով եւ թե՛ կատարման դասական վարպետությամբ: Ութավանկ կարճ տողերով բանաստեղծության չորս մասերն ունեն միեւնույն սկիզբը, սակայն տարբեր շարունակություն, եւ միավորվում են նպատակի միասնականությամբ: Երագով Փարիզ մրաժ բանաստեղծը գտնում է Պերլաշեզի գրանիտե հեծյալին՝ հայոց Եղեռնից քարացած Անդրանիկին, որը «Նազար հողից մեկս փրկել, Այժմ օտար հող էր ընկել»: Նրա խոսքով է բանաստեղծն արտահայտում հայոց պահանջարկությունը: Ոչ թե Պերլաշեզն է Անդրանիկի տեղը, այլ գերված հայրենի հողը՝ Կարսը, Մասիսը, Մասունը, Վանը: Իր մարմարե հին ձին հեծած, իր փրկարար թուրը հանած՝ նա արշավում է դեպի Նախասրան, բայց չար ազգերը կախ են ընկել նրա՝ մեր էպոսի՝ ժայռի մեջ փակված նորօրյա Փոքր Մհերի ձիու սմբակներից ու չեն թողնում, որ տեղ հասնի: Եւ իր քարե սլացքի մեջ

Թոցնում է նժույգը վեհ,
Թե՛ արեւի, թե՛ լուսնի տակ
Թոցնում է ձին սպիտակ
Ձիավորը գրանիտե,-
Ե՛րբ կհասնի՝ աստված գիտե...

Գեղարվեստական մյուս մեծ խորացումը «Ուխտ Արարապին» բանաստեղծությունն է, որը մի երազային տեսիլում ամփոփում է Եղեռնի եւ խլված հայրենիքի մասին գալիքնապետ բանաստեղծի խոհերի գրեթե ողջ համակարգը: Սա, կարելի է ասել, իր բովանդակային խորությամբ, հարցադրումների արդիականությամբ մեր գրականության մեջ տեսիլի վերջին լավագույն դրսևորումներից է Չարենցի տեսիլներից հետո: Իրո՞ք հեղաբրբիր է՝ ինչպե՛ս կընդունեն «մասիսախեւ բանաստեղծ» Նովի. Շիրազն ինքը Մասիսի հնարավոր ազատագրումը, եթե կայանար.

Երազիս Կրեա՝ Մասիսն ազարվեց,
Ծովացավ հայ ազգն, այնպես ձայն Կրվեց,
Անգուստ կարոտած՝

Այնպես որոտաց,

Որ ասարդերն անգամ իրար բախվեցին՝

Որպես երկնքի լուսամուտները,

Իրար բախվեցին ու փշրվեցին,

Ինչպես երկրում էլ ապակիները, -

Խլացան Ասործու ականջներն անգամ,

Երբ Մասիս ելանք երգով խոլական,

Մեր ծով-ծափերով աշխարհադորդ,

Վերջին ուխտը մեր Մասիսի վրա

Վերածնեցինք մեր թագն հնօրյա,

Այնպես որոտաց

Երգս, որ հանկարծ

Բռնվեց ահից ալլախի լեզուն,

Նա, որ հայ լեզվի մահն էլ էր ուզում...

.....

Այս փոքրիկ դարում, ո՛վ մեծ մարգարե,

Քո հավարն հազար Մասիս կբերե...

Ժողովրդի բանաստեղծն էր Նով. Շիրազը. նրա գեղարվեստական խոսքը ոչ միայն չի հնանում, այլևս ավելի ընկալելի է դառնում մեր ժամանակներում, երբ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր առաջնահերթություններից է Հայոց ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչումը: Այդ խնդրի իրագործման ճանապարհին իր վիթխարի դերը կատարել է Նովի. Շիրազը, եւ դեռ կատարելու է նրա ստեղծագործությունը: Նով. Շիրազի ամեն երկ, նույնիսկ ամեն մի առանձին գեղարվեստական պարկեր, որ շոշափում է Եղեռնի թեման, վավերագրի արժեք ունի եւ ցեղասպանությունը դարապարտող բանաձեւ է, ինչպես այս մեկը.

Քրիստոսին խաչող Նուդան վերածնվի՝ կիսաչեւ,
Մեղք կա՝ դարեր էլ հնանա՝ չի փրկվի, կիսաչեւ.
Իմ սուրբ ցեղին եղեռնողի մեղացն ամ ու ժամ չկա,
Հազար տարվա իր սեւ մեղքն էլ ով չքավի՝ կիսաչեւ:

Սա հենց այն զենքն է, որից զուրկ է իր նախնիների մեղքն ուրացող, ցեղասպանությունը հերքելու անպարտ ճիգեր անող, բայց դեռեւս ժամանակավոր նախընտրելի վիճակում գտնվող մեր հակառակորդը: Նրա դեմ գաղափարական պայքարում հարկավոր է խելացի օգտագործել վավերագրի ու բանաձեւի արժեք ունեցող այդ զենքը՝ Նովի. Շիրազի՝ Մեծ եղեռնին վերաբերող գործերը փարբեր լեզուներով ու հենց թուրքերենով թարգմանելով եւ աշխարհի առջեւ դնելով: